

Etnické stereotypy v období nacionalizmu: problémy a výzvy* (Úvod)

GABRIELA DUDEKOVÁ

Kľúčové slová: etnické stereotypy, autostereotyp, heterostereotyp, identita, nacionalizmus, habsburská monarchia

Etnické stereotypy – zrkadlový obraz „svojich“ a „cudzích“

Stereotypy ako často sa opakujúce, zjednodušené mentálne obrazy a reprezentácie sveta, vyjadrené v podobe ústnej, textovej alebo obrazovej, majú svoju primárnu kognitívno-psychologickú funkciu. Uľahčujú základnú orientáciu v poznávaní spoločnosti, keďže jednotlivец nemôže sám reálne zažiť a hodnotiť zložitost' sveta a sociálnych vzťahov. Stereotypy sú prezentované ako zhustené poznanie, ľudia ich získavajú v procese socializácie v rodine i v iných sociálnych kontextoch. Predstavujú prvotnú klasifikáciu javov, pojmov a kategórií; kategorizujú ľudí na skupiny a prisudzujú im pozitívne a negatívne hodnoty. Sú prítomné v každej kultúre a stretávame sa s nimi v rozličných médiách v minulosti i v súčasnosti. Staršie definície stereotypov vychádzali z práce Waltera Lipmanna *Verejná mienka* (1922), v ktorej charakterizoval stereotypy ako zjednodušené, opakované mentálne predstavy, hodnotenia a definície, ktoré sú vytvárané určitou kultúrou a ktoré jednotlivец, socializovaný v tejto kultúre, preberá pri svojej orientácii v sociálnej realite.¹ Poukázal tiež na dôvody pretrvávania a nemennosti stereotypných predstáv, ktoré vytvárajú základný poznávací rámec a zároveň aj definíciu vlastnej sebaidentifikácie – a preto každé narušenie týchto zaužívaných predstáv chápe jeho nositeľ ako pokus narušiť vlastnú identitu, resp. identitu svojej skupiny.² Základom nových definícií stereotypov a procesu stereotypizácie sú ďalšie sociálno-psychologické a antropologické charakteristiky, ktoré tiež zdôrazňujú najmä kognitívnu a sebaidentifikačnú

* Štúdia vznikla v rámci projektov Historického ústavu SAV: VEGA 2/0044/11 *Slovensko v druhej polovici 19. storočia* a medzinárodného maďarsko-slovenského projektu Open Society Foundation *Historical stereotypes and prejudices in the common history 18th – 20th centuries*.

¹ „For the most part we do not first see, and then define, we define first and then see. In the great blooming, buzzing confusion of the outer world we pick out what our culture has already defined for us, and we tend to perceive that which we have picked out in the form stereotyped for us by our culture.“ – LIPMANN, Walter. *Public Opinion*. 1922, Chapter VI. Stereotypes, s. 1. Dostupné na: <http://www.gutenberg.org/ebooks/6456>

² Tamže, Chapter VII Stereotype as defense, s. 1.

funkciu stereotypov.³ V historickom výskume je však dôležitý aj sociálno-politický kontext a politická resp. mobilizačná funkcia utvárania a reprodukcie stereotypných predstáv o sebe resp. vlastnej skupine (tzv. autostereotypy) a o iných resp. cudzích (heterostereotypy).⁴

V modernej resp. post-modernej spoločnosti, v ktorej žijeme, plnia stereotypy podobné funkcie ako v minulosti a sú súčasťou každodennej komunikácie. Fungujú vo vedomí jednotlivcov i kolektívov, ich dosah umocňujú masovokomunikačné médiá. Stereotypy nezodpovedajú realite, avšak ich korekcia alebo odstránenie je obtiažne. Namiesto revízie stereotypu, napríklad o lenivosti Róma, nastáva len jeho modifikácia alebo znovupotvrdenie. Zdanlivá realnosť a pravdivosť stereotypu je zdôvodňovaná tým, že údajne predstavuje skúsenosť kolektívu a že má kontinuitu s minulosťou, že je súčasťou kolektívnej pamäti. Znakom stereotypov je tiež ich „emocionálny náboj“ – ich účelom je posilňovať vnútornú jednotu kolektívu prostredníctvom pozitívnych a negatívnych emócií. (Viacerí bádatelia pokladajú práve tento znak za hlavný rozdiel medzi stereotypom a inými zovšeobecňujúcimi obrazmi, napr. kliše⁵).

Vo veku nacionalizmu nadobúdajú mimoriadny význam *etnické stereotypy* – jednak pre proces sebaidentifikácie jednotlivcov a kolektívov, jednak pretože sa stávajú nástrojom politickej manipulácie a politického boja o dominanciu. Účelovou politickou manipuláciou stereotypov dochádza k zostrovaniu napätia medzi rôznymi skupinami obyvateľstva. Stereotypné predstavy o jednotlivých národoch a obyvateľov rôznych štátov cirkulovali prostredníctvom ústnej tradície a v literárnej tvorbe aj v stredoveku a ranom novoveku, ale kvalitatívne nový charakter nadobudli v procese formovania moderných národov. Kým v starších historických obdobiach sa charakteristiky iných zakladali v prvom rade na regionálnych, konfesijných, sociálnych (stavovských) a kultúrnych rozdieloch, v epoche nacionalizmu získali jednoznačnú prioritu etnické. Stali sa prostriedkom ohraničovania a sebadefinovania moderného národa, nadobudli integračnú a mobilizačnú funkciu pri vytváraní národnej komunity. Pôvodné tradičné stereotypné toposy prednacionálneho obdobia pritom predstavovali rezervoár obrazov a predsudkov o iných, z ktorého čerpali národné ideológie a politická prax.⁶

³ Podľa nich stereotypy predstavujú prostriedok sociálnej kategorizácie pri utváraní a formulovaní predstáv o sociálnych kategóriách, predovšetkým o sociálnych skupinách. Stereotyp je v tomto zmysle „presvedčenie, že príslušníci určitej sociálnej kategórie [sociálnej skupiny] vykazujú niektoré podobné atribúty“. Stereotypy sa často viažu na kategóriu etnika/národa, kde spomínané atribúty predstavujú osobnostné charakteristiky pokladané za typické pre určitú etnickú skupinu. Bližšie pozri: heslo *Stereotyp* a *Stereotypy, genderové* In MALINA, Jaroslav a kol. *Antropologický slovník (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění) aneb co by mohl o člověku vědět každý člověk*. Brno : Akademické nakladatelství CERM, 2009, s. 3921-3922.

⁴ Tamže, s. 3922.

⁵ HAHN, Hans Henning. 12 Thesen zur historischen Stereotypenforschung. In HAHN, Hans Henning – MANNOVÁ, Elena (eds.). *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung*. Frankfurt a. M. : Peter Lang, 2007, s. 15-24, tu s. 16 a 19.

⁶ HÖPKEN, Wolfgang. Etnische Stereotypen in Südosteuropa. In GÜNDISCH, Konrad – HÖPKEN, Wolfgang – MARKEL, Michael (eds.). *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region*. Köln – Weimar – Wien : Böhlau, 1998, s. 7-29, tu s. 18-19.

Prekonávanie stereotypov?

Na rozdiel od obdobia vypätého nacionalizmu v Európe je v súčasnosti evidentná snaha revidovať tradičné etnické predsudky a stereotypy. Pokusy o ich prekonanie však narážajú na viaceré prekážky – a ukazuje sa, že skôr posilňujú staré a vytvárajú stereotypy nové. Ako príklad môže slúžiť pokus o prekonávanie etnických stereotypov v rámci Európskej únie (EÚ) v podobe súťaže, v ktorej mali jednotlivé členské štáty a kandidáti na vstup do EÚ sformulovať typické vlastnosti obyvateľov vlastného štátu, a to vo forme karikatúry. Typické vlastnosti príslušníkov jednotlivých štátov EÚ potom publikovali vo forme vtipných propagačných pohľadníc. Väčšina z nich pritom ako predstavu typického obyvateľa priniesla obraz príslušníka dominantného etnika resp. národa v konkrétnom štáte.

Táto súťaž bola na Slovensku vypísaná v roku 2002. Občania do nej poslali cca. 800 karikatúr s návrhmi zobrazujúcimi špecifické vlastnosti Slovákov, ktoré ich charakterizujú v rámci Európy. Z víťazných návrhov komisia zostavila pohľadnicu s desiatimi „typickými“ vlastnosťami Slováka. Výsledná pohľadnica mala za cieľ propagovať členstvo Slovenska v Európskej únii a bola publikovaná vo februári 2003, zhruba rok pred vstupom Slovenska do EÚ (obr. 1).

Obrázok 1

Autoobraz Slovákov v EÚ: Perfektný Európan by mal byť... ako Slovák

Napriek tomu, že mnohé návrhy sa – rovnako ako vyobrazenia na pohľadniciach s „typickými“ charakteristikami obyvateľov iných štátov – niesli v duchu sebaironie, výberová komisia ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky rozhodla, že zvíťazí návrh, ktorý bol opakom sebaironie. Na pohľadnici umiestnili víťazný návrh do centrálnej pozície (hore v strede), čím podčiarkli jeho význam: podľa tvorcov má predstavovať údajný hlavný atribút Slovákov – *po-hostinnosť*. Nejde však o karikatúru v pravom slova zmysle, preto nezodpovedá ani duchu vyhlásenej súťaže. Víťazný obrázok je len zdanlivou karikatúrou; v skutočnosti je oslavou pozitívnej vlastnosti, na ktorej vlastne niet čo kritizovať. Ostatné návrhy (ktoré sa tiež dostali na pohľadnicu) pritom boli skutočne sebakritické a sebaironické, vytvorené s nadhľadom a vtipom: „sebavedomý“ ako Slovak, „angažovaný“, „iniciatívny“, „všestranný“, „pracovitý“, „dobroprajný“, „rebelantský“, „informovaný“ a „súdržný“ ako Slovak. K nim priradili ďalší prívlastok podľa návrhu z Francúzska, ktorý poukazuje na konzervativizmus obyvateľov Slovenska – „otvorenej mysle ako Slovak“.

Slovenská pohľadnica sa výberom hlavného atribútu Slovákov výrazne líši od sebaironických pohľadníc, ktoré vytvorili a predložili iní členovia Európskej únie. Výber víťaznej karikatúry na pohľadnicu o Slovensku z tohto dôvodu vyvolal kritiku medzi politikmi i v širšej verejnosti. Viacerí súťažiaci to komentovali kritickými slovami: „Komisia nepochopila celkový zámer a sebaironiu prevrátila na sebachválenie.“⁷ Podľa politika a publicistu Františka Šebeja: „ministerstvo pri snahe vybudovať čo najlepší imidž Slovenska v zahraničí nepochopilo vtip a zašlo až do absurdity“. Vtedajší minister zahraničných vecí Slovenskej republiky Eduard Kukan na kritiku reagoval slovami: „Nie všetkým sa výber komisie páčil... My sme si vybrali to, čo bolo najvhodnejšie“.⁸ Kritikom ale ušla ešte jedna skutočnosť, a to zamieňanie resp. stotožňovanie štátnej príslušnosti s národnou (resp. etnickou) identitou.

Obrázok 2
Perfektný Brit v EÚ by mal byť...

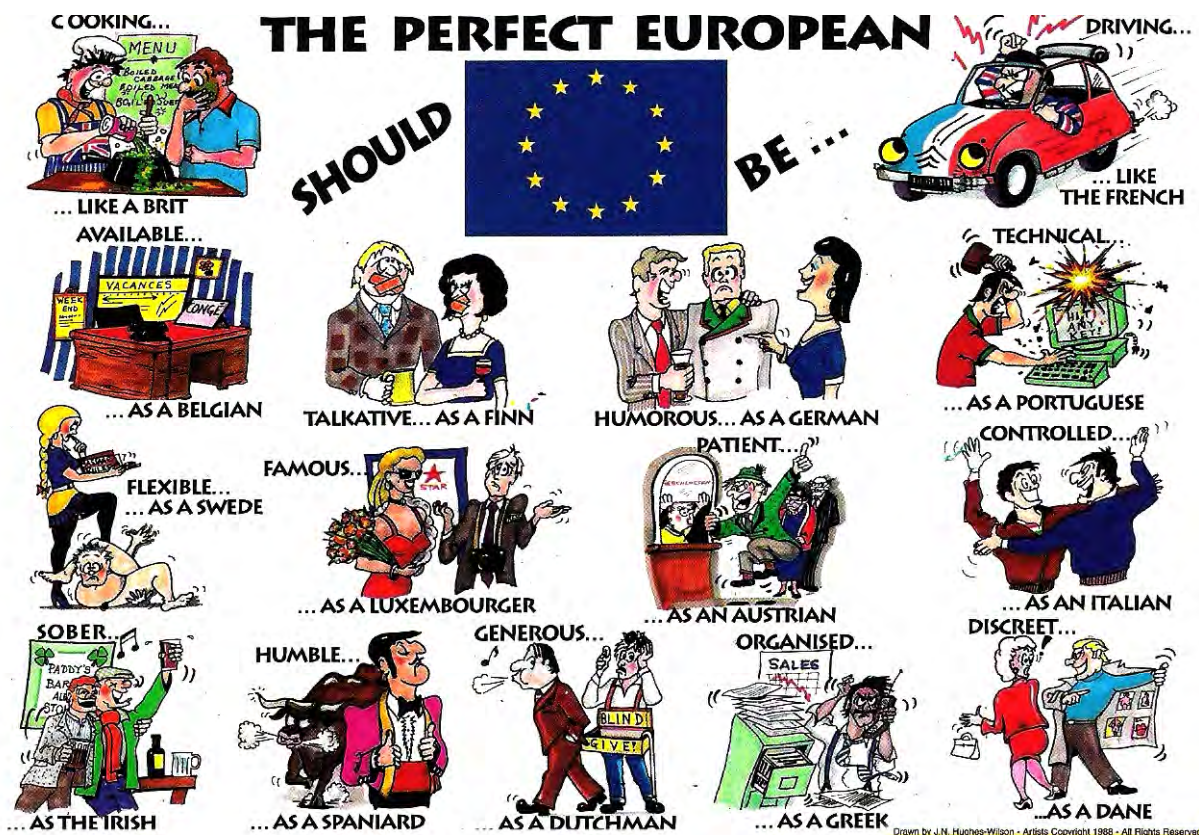
Slovensko reprezentuje Slovak v prvom rade ako príslušník slovenského národa, nie územia, na ktorom žijú aj iné etniká. Táto skutočnosť je reflektovaná len v niektorých ekvivalentoch pohľadníc členských štátov EÚ, ktoré ale majú iné štátoprávne usporiadanie – napríklad na Britskej s názvom *Perfektný Brit v EÚ by mal byť...* (obr. 2) figuruje aj Škót a obyvateľ Walesu (dolu v strede a vpravo).

⁷ „Komisia trochu nepochopila celkový zámer a sebaironiu prevrátila na sebachválenie,“ povedal pre SME Miroslav Tomeček z Trenčína, autor karikatúry „o sebedomom Slovákov“. Bližšie: HORBOVÁ, Mirka. Perfektný Slovak je už na svete. In *SME*, 25. 2. 2004. Dostupné na: <http://www.sme.sk/c/823868/perfektny-slovak-je-uz-na-svete.html>

⁸ Tamže.

Uvedené vyobrazenie Slovákov na propagačnom materiáli nadväzovalo na staršie pohľadnice, predávané v Bruseli, ktoré s nadhľadom a sebaíroniou parodovali stereotypy štrnástich členských krajín Európskej únie pod názvom *Perfektný Európan* (obr. 3).

Obrázok 3
Perfektný Európan

Na kresbách britského karikaturistu Johna Wilsona sú príslušníci členských štátov EÚ zobrazení v satirickom duchu. „Perfektný Európan“ by tak mal byť „triezvy ako Ír“, „vtipný ako Nemec“, „technicky založený ako Portugalčan“, „štedrý ako Holanďan“, „zhovorčivý ako Fín“, „tichý ako Talian“, „s kuchárskym nadaním ako Brit“ atď.⁹

Cieľom týchto a podobných akcií malo byť prekonávanie etnických stereotypov, ich prostriedkom sebaíronia a odstup. Otázkou zostáva, či je to vhodná forma. Výsledky totiž ukázali, že niektoré štáty resp. ich obyvatelia, ale najmä ich politické vedenie, nie sú na podobnú sebareflexiu pripravení. Až budúcnosť ukáže, aký bude mať dosah takéto parodovanie stereotypov, či skutočne dochádza k oslabeniu stereotypného posudzovania na základe príslušnosti k národu – v tomto prípade lepšie povedané na základe príslušnosti k štátu – alebo či to nie je naopak, posilnením zjednodušeného stereotypného nazerania.

⁹ Perfektný Európan by mal byť nepohostinný ako Slováč. In *SME*, 27. 11. 2002. Dostupné na: <http://www.sme.sk/c/740812/perfektny-europan-by-mal-byt-nepohostinny-ako-slovak.html>

Funkcie stereotypov a ich výskum

Výskumy etnických stereotypov v posledných dvoch desaťročiach znovu poukázali na funkcie, ktoré plnia. Popri spomínanej *kognitívno-psychologickej* ide najmä o funkcie v procese *sebaidentifikácie* jednotlivca a skupiny. Prostredníctvom stereotypov sa jednotlivec stotožňuje s *vlastnou* skupinou a zároveň sa ohraničuje od iných skupín, ktoré sú označované ako *iné, cudzie*. Stereotypy sú prostriedkom vytvárania mentálnych hraníc a kolektívnych identít. Ich funkciou je *sebaoptvrdzovanie* jednotlivca a skupiny na základe spoločných atribútov. Kolektívne identity sa vždy vytvárajú a znovupotvrdzujú prostredníctvom zjednodušenej a schematickej opozície a bipolarity *my* a *oni*, resp. *naši* verzus *iní/cudzí*. Stereotyp v sebe vždy obsahuje protipól, voči ktorému sa vymedzuje. Je zrkadlovým obrazom vlastného seba-obrazu: a to bez ohľadu na to, či ide o obraz vlastnej skupiny – *autostereotyp*, zdôrazňujúci hlavne pozitívne vlastnosti, alebo o *heterostereotyp*, čiže obraz *iného*, ktorý hyperbolizuje negatívne vlastnosti *cudzieho*.

Stereotyp vypovedá viac o jeho tvorcach, než o zobrazovaných *cudzích* či *iných*. Upozornili na to viaceré historické výskumy stereotypov v etnicky zmiešaných regiónoch,¹⁰ pričom zdôraznili, že ich treba skúmať vždy vo vzájomnej súvislosti. Stereotypy sú spojené s hierarchiou moci v danej spoločnosti. Negatívne heterostereotypy o *iných* často odrážajú vedomie kultúrnej naderadenosti a dominancie *vlastného* kolektívu. Sociálno-antropologické výskumy zdôrazňujú, že na stereotypoch a predsudkoch je založená diskriminácia – s jednotlivcami sa zaobchádza nie ako s individualitami, ale na základe ich príslušnosti k sociálnej kategórii (napríklad k menšine).¹¹

Pri výskume stereotypov v minulosti je dôležité sledovať nielen ich etnické a národné aspekty, ale vnímať ich v spojitosti s inými druhmi kolektívnych identít a v súvislosti s konkrétnou sociálnou a mocensko-politickou hierarchiou. Historici sa vo výskume sústredili najmä na problém etnických stereotypov a ich politickej manipulácie, a to predovšetkým v krízových obdobiach mocensko-politických zlomov. Na rozdiel od nich sociológovia, sociálni antropológovia a sociálni psychológovia upozorňujú na dôležitosť predsudkov a stereotypov, ktoré sú založené na iných kategóriách, než je národ či etnicita. Platí to najmä pre predmoderné obdobia. Pre každodennú realitu a interpretácie sveta je najdôležitejšia príslušnosť k sociálnej vrstve (v rámci sociálnej a mocenskej hierarchie spoločnosti), ďalej príslušnosť ku konfesii, k rodu

¹⁰ Pozri najmä: HAHN, Hans Henning. *Historische Stereotypenforschung: methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Oldenburg : Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, 1995; GÜNDISCH – HÖPKEN – MARKEL 1998; HEUBERGER, Valeria – SUPPAN, Arnold – VYSLONZIL, Elisabeth (eds.). *Das Bild vom Anderen: Identitäten, Mentalitäten, Mythen und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*. Frankfurt a. Main et al. : Peter Lang, 1998; HAHN, Hans Henning (ed.). *Stereotyp, Identität und Geschichte. Die Funktion von Stereotypen in gesellschaftlichen Diskursen*. Frankfurt a. Main et al. : Peter Lang, 2000; HAHN – MANNOVÁ 2007.

¹¹ Heslo *Diskriminace a příbuzné formy chování*. In MALINA 2009, s. 928-929.

(sociálnemu pohlaviu/genderu), k regiónu a pod. Prioritu etnickej a národnej identity spochybnil aj interdisciplinárne výskumy na Slovensku. Etnická či národná identita je jednou z foriem kolektívnych identít. Vystupuje vždy v kombinácii s inými kategóriami a príslušnosťami k viacerým kolektívom, s ktorými sa jednotlivec v tom istom čase stotožňuje. Preto ani v prameňoch vo veľkej väčšine prípadov nenájdeme čisto etnické stereotypy,¹² vždy v sebe obsahujú aj iné odkazy, významy a príslušnosti. Navyše, etnická identita je mnohorozmerná a nestabilná,¹³ môže sa meniť v čase a závislosti od sociálnej situácie.

K rovnakým záverom dospeli aj účastníci medzinárodného projektu historického výskumu stereotypov v minulosti (pod vedením Hansa Henniga Hahna a Eleny Mannovej¹⁴) a veľkého interdisciplinárneho projektu o kolektívnych identitách na Slovensku, ktoré bolo ukončené kolektívnou monografiou *My a tí druhí v modernej spoločnosti*.¹⁵ Napríklad etnologička Eva Krekovičová prostredníctvom analýzy slovenských folklórnych prameňov presvedčivo ukázala, že v stereotypoch Rómov, Židov a Slovákov v 19. a 20. storočí sa prekrývali stereotypy etnicko-nacionálne s konfesijnými, rodovými, regionálnymi, a to najmä v závislosti od sociálneho statusu tej-ktorej skupiny. V stereotypoch Rómov a Židov nemožno odlíšiť rasové predsudky od etnických a sociálnych.¹⁶ Už maďarský historik Péter Hanák vo svojej štúdii *Obrazy iných*¹⁷ upozornil, že etnické stereotypy produkujú obraz skupín nielen ako príslušníkov etnika, ale zároveň aj sociálnej vrstvy, s ktorou sa stotožňovali. Podstatné je hľadať odpoveď na otázku, kto je autorom stereotypov a aké sú jeho motivácie. Tvorcami stereotypov etník habsburskej monarchie zo strany Maďarov boli v 19. storočí príslušníci maďarskej strednej šľachty. Presadzovali pritom hodnoty vlastnej sociálnej vrstvy: príslušníkov iných etník hodnotili z pozície zemepána voči sedliakovi, pričom prejavovali patričný dištanc a svoju kultúrnu nadradenosť. Tým bol charakteristický napríklad ich stereotypný heteroobraz Slovákov, Rumunov, Rusínov a iných nedominantných etník v habsburskej monarchii v rámci danej hierarchie moci.

Historici prispeli a môžu ešte viac prispieť k objasneniu vzniku a funkcií stereotypov v historickom vývoji. Práve multietnické a multikultúrne prostredie strednej Európy, najmä habsburskej monarchie a jej nástupníckych štátov, je vhodné na výskum stereotypov a ich poli-

¹² Vyjadrené slovami H. H. Hahna: „V praxi sa často ukazuje, že stereotypy sa v čistej forme, teda v podobe čisto etnických, politických alebo sociálnych stereotypov, vyskytujú len zriedka, ale veľmi často v zmiešanej forme.“ HAHN, Hans Henning. 12 Thesen zur Stereotypenforschung. In HAHN – MANNOVÁ 2007, s. 15-24, tu s. 18.

¹³ Heslo *Identita*. In MALINA 2009, s. 1640-1641.

¹⁴ HAHN – MANNOVÁ 2007.

¹⁵ KILIÁNOVÁ, Gabriela – KOWALSKÁ, Eva – KREKOVIČOVÁ, Eva (eds.). *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava : Veda (Centrum excelentnosti SAV Procepy – Historický ústav SAV – Ústav etnológie SAV), 2009.

¹⁶ KREKOVIČOVÁ, Eva. Konštruovanie obrazu „iných“ v očiach Slovákov. Mezi autoobrazom a heteroobrazmi. In Tamže, s. 473-495; KREKOVIČOVÁ, Eva. Das Bild der Juden in der Slowakei in Folklore, Jahrmaktdrucken und in der Literatur. In HAHN 2000, s. 249-269; KREKOVIČOVÁ, Eva. *Medzi toleranciou a bariérami. Obraz Róma a Žida v slovenskom folklóre*. Bratislava : AEP, 1999.

¹⁷ HANÁK, Péter. A másokról alkotott kép. In HANÁK, Péter. *A kert és a műhely*. Budapest : Balassi Kiadó, 1999, s. 65-87 [pôvodne publikovaná v časopise *Századok* r. 1985].

tickej manipulácie. A to nielen v období formovania moderných národov a národných štátov v 19. a 20. storočí, ale práve v porovnaní s predchádzajúcimi historickými obdobiami, v ktorých dominovali iné druhy identít. Ako sme už zdôraznili, v *protonacionálnom štádiu* vývoja spoločnosti boli najdôležitejšími sociálna respektíve stavovská a konfesijná identita, a s nimi spojené stereotypy. Najstaršie opisy skupín ľudí obývajúcich určité územie označovali obyvateľov krajín a regiónov sveta etnickými prívlastkami a priradzovali k nim údajne typické znaky – a to neraz bez ohľadu na ich skutočnú etnickú príslušnosť. Zdanlivo etnický prívlastok vyjadroval viac príslušnosť k regiónu, ku krajine a štátu, než ku konkrétnemu etniku. Takýto charakter mali nielen stredoveké kroniky a ranonovoveké cestopisy, ale veľká časť cestopisov a vlastivedno-zemepisných prác ešte aj na prelome 18. a 19. storočia. Šablónovité boli aj prvé pokusy o etnografické a štatistické opisy krajín (s viac-či menej „vedeckým aparátom“), ktoré odvodzovali nielen „typické vlastnosti“, ale aj civilizačné rozdiely krajín a ich obyvateľov na základe príslušnosti k rase a etniku, a ktoré vytvorili a používali kategóriu tzv. národného charakteru. Ako sme už spomínali, obdobie formovania moderných národov znamenalo zmenu charakteru etnických resp. národných stereotypov. K tradičným funkciám stereotypov, ktoré sme už menovali, sa v *období nacionalizmu* dostáva do popredia *mobilizačná funkcia* pri mobilizácii členov národa, neskôr v boji o voličov. Využívanie a zneužívanie etnických stereotypov prispelo k ďalšiemu posilňovaniu ideológie a praxe nacionalizmu.

Etnické stereotypy v multietnickom prostredí a ich politická manipulácia

Auto- a heterostereotypy etník habsburskej monarchie sa reprodukovali a posilňovali v priebehu 19. storočia v neustálej vzájomnej konfrontácii a v boji o mocensko-politickú dominanciu. Etnické stereotypy sa stali významnou zložkou rétoriky a nástrojom politického boja. Dôležitú úlohu zohrávali aj v dokazovaní autochtónnosti obyvateľstva, starobylosti jazyka a „slávnej minulosti“ národa, teda pri formulovaní dejín vlastného etnika v podobe národného príbehu – naratívu. Podľa antropológov predstavujú stereotypy v médiách, ktoré formujú kolektívnu pamäť, ako sú mýty, povesti, ale aj dejepisectvo, osobitný druh stereotypov – označujú ich pojmom *kultúrne stereotypy*.¹⁸

V snahe mobilizovať čo najširšie vrstvy obyvateľstva pre národný politický program sa kryštalizovali aj účinné formy a médiá šírenia stereotypov. Mimoriadne účinným typom média na šírenie hyperbolizovaných čierno-bielych obrazov sa stala karikatúra. Svojou jednoduchosťou, čitateľnosťou a emotívnym nábojom predstavuje karikatúra „zhustený stereotyp.“ Na ilustráciu uvádzame karikatúru z časopisu *Borsszem Jankó* (Janko Hraško) z júla 1874, ktorá v sebe obsahuje viacero významov. Jednak paroduje zástupcov jednotlivých etník Uhorska, výtvarne stvárnených v podobe konkrétneho politika alebo figúrky typickej pre zobrazenie toho-ktorého

¹⁸ Heslo *Stereotyp*. In MALINA 2009, s. 3921.

etnika. Zároveň zosmiešňuje politické snahy o zrovnoprávnenie nedominantných národností Uhorska v období dualizmu, dehonestuje ich politický program (obr. 4). Karikatúra reaguje na starší návrh srbského politika Mihajla Polita-Desančića¹⁹ na federatívne usporiadanie slovanských národov v Uhorsku, ktorý uverejnil v roku 1862.²⁰ Vznik karikatúry bol zrejme podnietený návrhom zákona o zvýšení právomocí Srbov v rámci Vojvodiny, ktorý dva mesiace pred zverejnením karikatúry predložil ako poslanec v uhorskom parlamente.²¹

Obrázok 4
Uhorsko podľa vzoru Švajčiarska (1874)

¹⁹ Mihajlo Polit-Desančić (1833 – 1920), srbský politik, novinár a advokát, po Svetozárovi Miletićovi druhý najvýznamnejší srbský politik srbskej Vojvodiny. Od r. 1887 predseda liberálneho srbského krídla, zástanca spolupráce medzi Srbmi a Chorvátmi a vzniku Juhoslávie. Bližšie pozri: *Österreichisches Biographisches Lexikon, VIII. Band*. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1983, s. 177.

²⁰ M. Polit-Desančić je autorom jedného z najznámejších a najdetailnejších návrhov na federatívne usporiadanie Uhorska. Uverejnil ho vo svojom spise *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung* (Wien 1862). Navrhol v ňom oslobodenie slovanských národov na Balkáne vytvorením konferencie. Bližšie pozri: SEGESVÁRY Viktor. *A közép-kelet-európai föderációs eszme története a 18. század végétől 1945-ig*. Hága [Haag] : Mikes International, 2004, s. 24. Dostupné na: <http://mek.oszk.hu/02000/02092/02092.pdf>

²¹ Návrh zákona z 11. 5. 1874 „Határozati javaslat a volt határőrvidéki lakosság sérelmei orvoslása iránt.“ In *Parlamentné spisy, návrh č. 685*. In *Képviseelőházi irományok*, 1872. XVI. kötet , 659-693. sz., Irományszámok 1872 – 685, s. 241-242. Dostupné na: http://www2.arcanum.hu/pdfview/pdfview.html?dir=http%3A%2F%2Farchivportal.arcanum.hu%2Fpdf%2Fonap%2F&file=KI-1872_16.pdf&pg=249&zoom=f&l=s

Karikatúra prezentuje Uhorsko v podobe mapy tzv. „*Východného Švajčiarska*“, ktorú vysvetľuje „*dr. Polit*“ na hodine zemepisu vyobrazený ako učiteľ s ukazovadlom v ruke.²² Ironicky zobrazuje predstavu, ako by Uhorsko v budúcnosti vyzeralo, ak by sa realizoval Politov projekt federalizácie. Sprievodný text s podnadpisom „*Vysvetlivky k obrázku*“ uvádza, že mapa zobrazuje „*Východné Švajčiarsko, kedysi jednotnú krajinu nazývanú Uhorsko (Magyarország), ktoré sa dnes delí na rozdielne, navzájom nezávislé časti*“.²³ Jednotlivé kantóny na karikatúre nesú názvy podľa svojich národných politických vodcov, napr. Paulinyho slovenský kantón, Dobrianskeho kantón obývaný prevažne Rusínmi atď. Viaceré charakteristiky kantónov a ich obyvateľov sú hanlivé. Napríklad komentár k tzv. Miletičovmu kantónu s prevahou Srbov tvrdí, že „*obyvateľstvo tohto kantónu je veľmi usilovné v pití a prevyšuje všetky národy v pijanstve*.“ Maďari podľa satirického komentára existujú na mape tzv. Východného Švajčiarska už len na nepatrnom území v strede krajiny a „*je ich údajne len tak málo, ako čerokézskych indiánov*“. Karikatúre teda dominuje zosmiešňovanie politického programu a národnej ideológie konkurenčnej skupiny v boji o mocenskú dominanciu. Karikatúra a jej názov *Východné Švajčiarsko* zároveň ironicky reaguje na negatívnu odozvu, ktorú vyvolal spomínaný návrh zákona Politadesančiča. Znáмым sa stal najmä výrok Kálmána Tiszu, ktorý sa na adresu Politovho návrhu vyjadril: „*tvrdiť, že Uhorsko nemôže existovať, alebo ak len tak v podobe východného Švajčiarska, to jednoducho povedané znamená, že Uhorsko nemôže existovať; pretože ak sa stane východným Švajčiarskom, uhorský štát prestane jestvovať*“.²⁴ V tomto duchu je prezentovaná aj údajná realizácia Politovho projektu.

Ďalšími médiami šírenia stereotypov boli tlač a literatúra, najmä beletria a cestopisné práce, ale aj prvé pokusy o odborné etnografické práce o špecifikách rôznych etník resp. národov, ktoré mali punc vedeckosti. V službe národnej ideológii stála aj veľká časť historiografie, pre ktorú bol rozhodujúci etnocentrický princíp. Ako potvrdili viaceré analýzy, nositeľmi a šíriteľmi etnických (a iných) stereotypov sa aj z tohto dôvodu stali učebnice dejepisu.²⁵

K účinným médiám patrili aj prejavy politikov (či už ústne alebo písomné), využívajúce etnické predsudky a stereotypy. Niektorí autori zaraďujú medzi médiá, reprodukujúce etnické stereotypy, aj verejné „národné“ oslavy.²⁶

Etnické a iné stereotypy je nevyhnutné skúmať v komparácii stereotypných auto- a heteroobrazov. Výsledky výskumov poukazujú na rovnaké schémy a šablóny utvárania stereotypov: atribúty etník (najčastejšie v podobe prívlastkov) sú častokrát totožné, pričom tie isté charakteristiky sú hodnotené opačnými znamienkami podľa toho, kto je používateľom stereoty-

²² Keleti Svájc. In *Borszem Jankó*, 14. 7. 1874, roč. 7, s. 3.

²³ Keleti Svájc. Képmagyarázat. In *Borszem Jankó*, 14. 7. 1874, roč. 7, s. 4.

²⁴ Citované podľa: VERMES, Gábor. *Tisza István*. Budapest : Századvég, 1994, s. 40.

²⁵ HÖPKEN 1998, s. 24-25.

²⁶ Tamže, s. 25.

pu. Výskumy auto- a heterostereotypov etník v období nacionalizmu v habsburskej monarchii ukazujú, že z heterostereotypov je vždy najfrekvencovanejší obraz momentálneho najväčšieho konkurenta a jeho hodnotenie závisí od momentálnej situácie v boji o sociálne pozície a o mocenské postavenie v rámci existujúcej sociálnej hierarchie. Naopak, etniká, ktoré nie sú považované za rivalov, sa v dobových prameňoch, najmä v literatúre a politickej spisbe, spomínajú málo, alebo sa nevyskytujú vôbec.²⁷

Napríklad u Čechov má najvyššiu frekvenciu etnický stereotyp Nemcov, ktorí sú v ideologických článkoch, populárnych médiách, i v dobovom dejepisectve 19. storočia zobrazovaní jednoznačne negatívne. Na druhom mieste sa u Čechov najčastejšie vyskytuje stereotypný obraz Maďarov, a to s prevažne negatívnymi konotáciami. Maďari sú vykresľovaní ako spojenci Nemcov, pričom protimaďarské postoje sa výrazne zostrujú po rakúsko-uhorskom

Obrázok 5
Slovák v uhorskom väzení (1900)

vyrovnaní. Zdôrazňovanie rozdielov a dištancu umocňujú orientálne až exotické charakteristiky pripisované Maďarom, časté je upozorňovanie na exotickosť a nezrozumiteľnosť jazyka, na odlišný (príliš silný) temperament a pod. Stereotypy nedominantných etník v habsburskej monarchii sú v prácach českých dobových autorov menej frekvencované, pričom slovanské národy sú spravidla zobrazované pozitívne a so stabilnými atribútmi. Obrazy ďalších (menej dôležitých) etník sú diferencovanejšie a premenlivejšie, ich hodnotenie sa odvíja priamo od česko-nemeckého antagonizmu a aktuálnej politickej situácie.²⁸ V obraze Slováka prevzali Česi prvky pozitívneho autostereotypu Slovákov (obr. 5). Napríklad na karikatúre z časopisu *Šípy* z roku 1900 je Slováka vyobrazený ako sebavedomý odbojný bojovník za národné práva v uhorskom „žalári národov“ pod dohľadom maďarského pandúra, nestrácajúc sebavedomie a odbojnosť.²⁹ Vyjadruje pozitívny vzťah k Slovákom aj v rámci česko-slovenskej vzájom-

²⁷ Tieto závery potvrdzujú aj viaceré štúdie uverejnené v tomto čísle časopisu.

²⁸ BOROVIČKA, Vladimír. Obraz Němců v české historické beletrii 1890 – 1900. In KLUSÁKOVÁ, Luďa (ed.). *Obraz druhého v historické perspektivě. Tisk a historická beletrie při formování historického vědomí v 19. a 20. století*. (Ed. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, 1 – 1995, Studia historica XLI.) Praha : Univerzita Karlova – Karolinum, 1997, s. 11-40; porovnaj: ALTMAN, Karel. Ethnic Stereotypes in the 19th Century Czech Caricatures. In DEMSKI, Dagnosław – BRANIECKA-OLSZEWSKA, Kamila (eds.). *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw : Institute of Archeology and Ethnology of Polish Academy of Sciences, 2010, s. 234-249.

²⁹ Autorom karikatúry je Karel Krejčík, uverejnená bola v časopise *Šípy*, 27. 9. 1900, roč. 13, č. 39. Pozri: ALTMAN 2010, s. 97.

nosti. Typické zobrazovanie Slováka v ľudovom odevu tu nemá dehonestujúcu podobu, v akej bol spravidla prezentovaný v uhorských karikatúrach, t. j. v rovnakej schéme ako ostatné nedominantné národnosti v Uhorsku. A to napriek tomu, že v českom heteroobrazu Slovákov existoval aj negatívne stereotypy Slováka ako „dráteníka“ či zaostaleho sedliaka.

U Maďarov naproti tomu fungovali stabilné stereotypy nedominantných etník v habsburskej monarchii (Srbi, Chorváti, Slováci, Rusíni). Najrozšírenejší bol stereotyp Slovákov ako zaostalých chudobných roľníkov žijúcich v severných regiónoch Uhorska, pričom ich častou negatívnou charakteristikou bol alkoholizmus. V pozitívnych hodnoteniach sa vyzdvihovala bohabojnosť, trpezlivosť a umiernenosť Slovákov, ktorí sú údajne vystavení politickej manipulácii hŕstky národných agitátorov (automaticky označovaných za panslávov).³⁰ Diferencovanejšie boli u Maďarov heteroobrazy Nemcov a Židov, prezentovaných ako príslušníkov konkurenčnej meštianskej vrstvy. Naproti tomu existoval – podobne ako u Slovákov a iných národov – aj dehonestujúci negatívny heterostereotyp Žida-krčmára a úžerníka, ako aj chudobného haličského Žida – symbolu zaostalosti, konzervativizmu a inej viery. Frekvencia stereotypov obyvateľov izraelitského vierovyznania sa výrazne zvýšila po ich emancipácii v roku 1868 a začiatkom 90. rokov 19. storočia.³¹

Viacere spomínané hodnotenia boli súčasťou autostereotypu Slovákov, ale interpretované jednoznačne ako pozitíva: chudoba bola prezentovaná ako cnosť,³² konzervativizmus ako rešpektovanie stáročných tradícií, zo zviazanosti s pôdou vyplývala pracovitosť. Negatíva, ako napríklad alkoholizmus, boli prezentované ako dôsledok národnostného útlaku zo strany Maďarov a úžerníctva Židov. Autoobraz Slovákov bol silne prepojený so sociálnou pozíciou väčšiny slovenského obyvateľstva a hierarchiou moci v Uhorsku. Tieto prvky sebaobrazu Slovákov boli transformované aj do slovenskej historiografie v podobe stereotypov o plebejskosti Slovákov, o Slovákoch ako miernom, „holubičom národe“ a neskôr ako mýtu o „tisícročnom útlaku“ v Uhorsku. Najvýraznejší prvok v národnom naratíve – tisícročný útlak – pritom odkazoval na vedomie kontinuity a autochtónnosti Slovákov v Uhorsku. Podobné schémy pozitívneho sebaobrazu používali v národných naratívoch aj ostatné národy.

Problémy a výzvy

Viacere problémy doterajšieho výskumu sme už naznačili a ich riešenie zostáva výzvou pre ďalšie štúdium etnických stereotypov, ich vzniku, reprodukcie, funkcií, schém, médií a nositeľov. Dôležité je nepreceňovať význam národnej a etnickej identity v každodennej realite, teda zohľadniť aj iné zložky individuálnych osobných a kolektívnych identít. Viacerým

³⁰ V tomto duchu sú vykrenení napr. aj v dobovej encyklopédii Pallas: Tótok. In *Pallas Nagy Lexikona XVI*. Budapest : Pallas, 1897, s. 296.

³¹ HANÁK 1999; FÜLEMILE, Ágnes. Dress and Image : Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics. In DEMSKI – BRANIECKA-OLSZEWSKA 2010, s. 28-63; TAMÁS, Ágnes. Serbs, Croatians and Romanians from Hungarian and Austrian Perspectives: Analysis of Caricatures from Hungarian and Austrian Comic Papers. In Tamže, s. 272-297.

³² K hodnoteniu chudoby ako súčasť autoobrazu Slovákov pozri: DUDEKOVÁ, Gabriela. Der „barmherzige Wohltäter“ und der „bedürftige Arme.“ Stereotypen der Armut und Wohltätigkeit im 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts. In HAHN – MANNOVÁ 2007, s. 82-108, tu s. 96-100.

naznačeným problémom sa venujú autori a autorky tohto čísla časopisu *Forum Historiae*, ktoré zameriavame na problematiku historického výskumu etnických stereotypov.

Na skutočnosť, že etnická/národná identita nebola v predmodernom období prioritnou, poukazuju autori čísla, ktorí sa zaoberajú aj možnosťou či nemožnosťou, respektíve účelnosťou či bezúčelnosťou určovania etnickej príslušnosti elít v stredovekej a ranonovovekej spoločnosti (na príklade Bratislavy – Juraj Šedivý a Šopronu – Károly Goda, na príklade obrazu Uhorska a uhorských panovníkov – Enikő Csukovits). Tento prístup spochybňuje aj József Demmel pri výskume etnickej identity šľachty v Uhorsku, a to nielen v druhej polovici 19. storočia, ale aj v 20. storočí.

Pri vzniku čísla sme sa sústredili najmä na analýzu vzájomných slovensko-maďarských stereotypov v jednotlivých historických obdobiach, s cieľom zdôrazniť prelomový význam nacionalizmu a poukázať na rovnaké schémy a funkcie stereotypizácie (v obraze etník i v historiografii), ako aj na možnosti ich prekonávania. Pôvodne boli pre nás východiskom referáty a diskusie, ktoré odzneli na konferencii *Etnické stereotypy, ich funkcie a interpretácie v slovenskej a maďarskej historiografii*, usporiadanej symbolicky na oboch stranách slovensko-maďarskej hranice – v Komárne i Komárome.³³ Prínosnejším sa nám však zdal byť prístup, ktorý by do vzájomných slovensko-maďarských obrazov vniesol komparatívnu optiku, z pohľadu iných etník. Prizvaním ďalších autorov sa podarilo rozšíriť nielen tematický, ale aj teoreticko-metodologický záber a optiku.³⁴ Okrem auto- a heteroobrazov vytváraných Čechmi (Jakub Machek) uverejňujeme aj príspevky o antisemitských stereotypoch v slovenskej literatúre (Miloslav Szabó, čiastočne aj Rastislav Molda). Ako ukazujú aj štúdie v našom čísle, výzvou pre ďalší historický výskum naďalej zostávajú stereotypné obrazy Rómov a Židov, a to najmä potreba analyzovať vnímanie rozdielov založených na rasovo-kultúrnych odlišnostiach v našom kultúrnom kontexte.

Autori a autorky čísla sa zaujímajú nielen o formy etnických stereotypov, ale aj o mechanizmy ich prenosu a ich politickú manipuláciu. Dôsledky politizácie stereotypných predstáv v obdobiach napätých politických a sociálnych kríz približuje štúdia Martina Hetényiho. Naši autori a autorky využívajú aj menej tradičné pramene, ktoré sa stali účinnými médiami pre cirkuláciu dobových etnických a iných stereotypov. Tradične sa skúmali na základe analýzy diskurzu v ideologických textoch prominentných autorov a politikov, avšak masový dosah mali najmä populárne médiá, akými boli beletria, populárna tlač, karikatúra, pohľadnice apod.

³³ Organizátormi konferencie, ktorá sa konala 6. – 7. 9. 2011, boli Slovensko-maďarská komisia historikov, Historický ústav SAV, MTA Történettudományi Intézet, Univerzita J. Selyeho a Samospráva mesta Komárom. Konferencia a príprava publikácie pôvodných referátov vznikli v rámci maďarsko-slovenského projektu Open Society Foundation *Historical stereotypes and prejudices in the common history 18th – 20th centuries. Research and multiplication program of Hungarian-Slovak Committee of Historians* v rámci programu "Podajme si ruky - Slovensko-Maďarský interkultúrny dialóg". Garantmi za maďarskú stranu bol Historický ústav Maďarskej akadémie vied (László Szarka) a za slovenskú stranu Historický ústav Slovenskej akadémie vied (Gabriela Dudeková).

³⁴ Definitívne zostavenie čísla *Forum Historiae* 2/2012 vzniklo v rámci projektu Historického ústavu SAV VEGA č. 2/0044/11 *Slovensko v druhej polovici 19. storočia*. Definitívne zostavenie čísla *Forum Historiae* 2/2012 vzniklo v rámci projektu Historického ústavu SAV VEGA č. 2/0044/11 *Slovensko v druhej polovici 19. storočia*.

Pre obdobie stredoveku napr. analyzuje Enikő Csukovits rytierske romány, M. Molda upozorňuje na hlavné typy žánrov slovenskej literatúry, v ktorých sa vyskytovali etnické stereotypy, Peter Šoltés analyzuje dobové štatistiky a vlastivedné práce a zároveň otvára otázku, do akej miery prispel tento typ prameňov, často pokladaných za odborné či vedecké práce k tvorbe a reprodukcii stereotypov. Na základe doteraz málo využívaného prameňa – populárnej utopickej literatúry medzivojnového Československa – približuje schematické stereotypné obrazy rôznych etník, aj mimoeurópskych, Jakub Machek. Osobitné médium pre formulovanie a šírenie stereotypov, nielen etnických, konfesijných, rodových (genderových), ale aj historiografických, predstavujú učebnice. Možnosti využitia tohto typu prameňa ukazujú štúdie Evy Kowalskej a Slávky Otčenášovej.

V rámci nášho projektu sme si dali za cieľ skúmať ako prameň stereotypov aj dejepisectvo. Je dôležité mať na zreteli pôvodnú legitimizačnú funkciu národných historiografií, ktoré prispeli k šíreniu etnických a iných stereotypov. Národné naratívy využívajú autostereotypy vlastného národa, projektujú minulosť ako súčasť identity kolektívu národa; a v prípade štátu založeného na národnom princípe autostereotyp štátu a jeho identitu s využitím etnických stereotypov. Odhaľovať fungovanie týchto stereotypov je ďalšou výzvou pre výskum. Významný prameň pritom poskytujú práve učebnice dejepisu.

Historický výskum etnických stereotypov dokáže odhaliť nielen spomínané aspekty, ale aj dostatočne dokázať tézy o rezistentnosti a vplyve stereotypov na spoločnosť všeobecne. Môže prispieť k prekonávaniu vzájomných stereotypov. Odhalenie mechanizmov pôsobenia stereotypov a ich vplyvu na každého jednotlivca, vrátane výskumníka, je dôležitou cestou pre štúdium etnických a historiografických stereotypov bez ohľadu na vlastnú etnickú identitu, ktorá nás determinuje. Veríme, že k tomu prispeje aj číslo *Forum Historiae* venované tejto problematike.

Cituj:

DUDEKOVÁ, Gabriela. Etnické stereotypy v období nacionalizmu: problémy a výzvy. (Úvod). In *Forum Historiae*, 2012, roč. 6, č. 2. ISSN 1337-6861. http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2012/texty_2_2012/dudekova.pdf

...

Mgr. Gabriela Dudeková, PhD. je samostatnou vedeckou pracovníčkou Historického ústavu SAV. Špecializuje sa na sociálne dejiny územia Slovenska v 19. a 20. storočí, osobitne na dejiny sociálnej starostlivosti a sociálnej politiky, dejiny rodových vzťahov a sociálne pozadie prvej svetovej vojny. Okrem syntézy dejín prvej svetovej vojny na Slovensku (2008) sa v poslednom čase spolupodieľala na edícii prameňov k prvej svetovej vojne (2012), je spoluautorkou a editorkou publikácií *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku* (2011), *Medzi provinciou a metropolou: Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí* (2012). Spolu s T. Lengyelovou zostavila číslo časopisu *Forum Historiae* na tému *Premeny rodiny v dejinách Uhorska a Slovenska* (1/2012). V rámci medzinárodného projektu o vzájomných slovensko-maďarských stereotypoch v dejinách (2011 – 2012) bola jeho garantkou za slovenskú stranu (za Historický ústav SAV) a je editorkou tohto čísla časopisu *Forum Historiae*.

Kontakt: gabriela.dudekova@savba.sk.